

Žydų kultūros ir istorijos muziejai Europoje ir JAV XX–XXI a.: vaidmens kaitos diskurso analizė

Irina Pocienė

Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas
Faculty of History at Vilnius University
irinacerneckaite@gmail.com

Santrauka. XXI a. pradžioje žydų muziejai išgyvena daug pokyčių, tarp jų ir misijos dualizmą. Viena vertus, jie siekia pristatyti ir išsaugoti žydų bendruomenių istoriją ir tapatumą, kita vertus, žydų istorija muziejuose virsta universalios mokymosi iš šios tautos patirties priemone. Straipsnio tikslas – pasitelkus diskurso analizę, atskleisti žydų kultūros ir istorijos muziejų Europoje ir JAV vaidmenų paieškų XX–XXI a. tendencijas. Tyrimo rezultatai atskleidė, kad žydų kultūros ir istorijos muziejų misijų ir edukacinių veiklų spektras platus – nuo įspėjimo apie žmonių stigmatizavimo, diskriminacijos ir persekiojimo grėsmes iki viltį nešančios žinios apie toleranciją, demokratiją, lygybę ir taiką.

Reikšminiai žodžiai: žydų muziejai, žydų istorija, misija, savivaizdis, tapatybė, muziejinė reprezentacija, naratyvai.

Museums of the Jewish Culture and History in Europe and the USA in the 20th–21st Centuries: Discourse Analysis of Role Change

Abstract. Museums of the Jewish culture and history are undergoing numerous transformations in the 21st century. Among them, one can observe the emergence of the dualism of their mission. On the one hand, they purport to preserve and represent the history and identity of Jewish communities; on the other hand, the Jewish culture in museums is becoming a universal means for learning from this nation's experience. The purpose of the article is, by drawing on discourse analysis, to find out trends in exploring the roles of museums of the Jewish culture and history in Europe and the USA in the 20th and 21st centuries. The results of the study showed a wide range of missions and educational activities of museums of the Jewish culture and history: from warning of the dangers of the stigmatization, discrimination and persecution to a hopeful message about tolerance, democracy, equality and peace which is to come.

Keywords: Jewish museums, Jewish history, mission, self-image, identity, museum representation, narratives.

Įvadas

XX–XXI a. pasauliui išgyvenant visuomenių transformacijas, visame pasaulyje stebimas žydų muziejų skaičiaus augimas, ryškėja žydų muziejų prisiimtų ir jiems priskiriamų vaidmenų aktualumas ir plėtra. Be tradicinės žydų paveldo *per se* saugojimo, kolekcionavimo ir pristatymo visuomenei misijos, XXI a. pradžios žydų muziejai išgyvena savivaizdžio, vaidmens konkrečioje visuomenėje ir misijos transformacijas. Misija tampa dualistinė. Viena vertus, *partikuliari* – nukreipta į žydų bendruomenių istorijos ir tapatumo pristatymo ir išsaugojimo tikslą, kita vertus, *universalistinė* – žydų istorijos pavyzdys virsta mokymosi iš istorijos paradigma, garsaus muziejų kritiko Edwardo Rothsteino įvardinta kaip

Received: 02/06/2022. Accepted: 15/08/2022

Copyright © Irina Pocienė 2021. Published by [MartyNAS Mažvydas National Library of Lithuania](#).

This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence \(CC BY 4.0\)](#), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

„universalumo šmėkla“¹. Žurnalistė ir rašytoja Ruth Ellen Gruber, kalbėdama apie žydų kultūros gyvybingumą ir patrauklumą nūdienos pasaulyje, pateikia dvi tokio aktualumo priežastis: pirma – domėjimasis žydų kultūra Europos visuomenėse tapo atgaila už Holokaustą, antra – tai daugiakultūriškumo idealo siekimas ir tinkamas būdas naujai įvertinti savivoką ir tautinę istoriją².

Visuomenėse vykstančių transformacijų suponuojamų pokyčių kontekste fiksuojama problemiška situacija – žydų muziejų vaidmenų ir tikslų niveliavimas. XXI a. tampa neaišku, kuris žydų istorinis ar dabarties naratyvas yra aktualesnis, kada išsaugotas ar išlikęs eksponatas reprezentuoja šiuolaikinę visuomenę, o kada specifinę, žydišką tapatybę. Tad straipsnio tikslas – pasitelkus diskurso analizę, atskleisti žydų kultūros ir istorijos muziejų Europoje ir JAV vaidmenų paieškų XX–XXI a. tendencijas. Tikslui įgyvendinti sprendžiami šie uždaviniai: 1) glaustai apžvelgti bendriausius žydų kultūros ir istorijos muziejų steigimosi Europoje bruožus nepretenduojant išsamią žydų muziejų istorijos studiją; 2) atskleisti muziejų Europoje ir JAV savivaizdžio ir misijų kaitą ir įvardinti tai lėmusius pokyčius tiriamuoju laikotarpiu; 3) įvertinti XXI a. pradžios žydų kultūros ir istorijos muziejų prisiimtus ir jiems priskiriamus vaidmenis.

Sąvoka žydų muziejus nėra lengvai apibrėžiama (dėl šių muziejų tipų ir formos įvairovės) ir šaltiniuose vartojama ganėtinai apibendrintai ir įvairiai. Šių paveldo institucijų pavadinimai varijuoja – akcentuoja geografinę jų buvimo vietą, kartais – svarbų asmenį ar pastatą, kurio vardu vadinamas muziejus, rečiau – tematiką ir specifiką. Tyrime orientuojamasi į žydų istoriją ir kultūrą pristatančias institucijas, todėl straipsnyje *žydų muziejus* įvardijamas kaip žydų kultūros ir istorijos muziejus. Pažymėtina, kad vien su Holokausto tema dirbančios arba autentiškose koncentracijos stovyklų vietose įkurtos institucijos, memorialai ir muziejai susiduria su iššūkiais, kurių analizei reikėtų atskiro tyrimo, todėl tam tikri šių paveldo vietų pavyzdžiai yra minimi daugiau komparatyvistiniais tikslais. Dėl skirtingų žydų kultūros ir istorijos muziejų vaidmenų Izraelio visuomenėje straipsnyje neapžvelgiami šioje šalyje veikiančios muziejai, apsiribojama diasporoje veikiančių Europos ir JAV žydų kultūros ir istorijos muziejų analize. Straipsnyje apeinama ir Lietuvos žydų muziejų istorijos ir nūdienos problematika, kuri yra sulaukusi tam tikro tyrinėtojų dėmesio³. Manytume, kad esamų rezultatų kritinis įvertinimas, papildymas naujais duomenimis, lietuviškų žydų muziejų interpretavimas Vakarų žydų kultūros ir istorijos muziejų raidos kontekstuose turėtų būti atskiro straipsnio objektas.

Pagrindiniai straipsnio šaltiniai – teorinė literatūra, parodų ir ekspozicijų recenzijos, interviu su edukatoriais iš žydų kultūros ir istorijos muziejų. Pažymėtina, kad žydų muziejus bendresniu ar komparatyvistiniu požiūriu nagrinėjančių mokslinių studijų nėra daug. Dėl tyrimo lauko platumo, šių muziejų skirtingumo dauguma mokslinių tyrimų, paliečiančių ir atminties įmuziejimo procesų aspektus, koncentruojami į platesnius žydų paveldo Europoje kontekstus. Vienas iš tokių yra minėtos R. E. Gruber tyrimas, kuriame sistemingai analizuojama Europos žydų paveldo problematika⁴. Straipsnyje remiamasi ir „žydų erdvės“

¹ E. Rothsteino „Universalumo šmėkla“ šiame kontekste pasireiškia, „kai žydų istorija labiau turi pasitarnauti geresniam universaliajam pasauliui kurti nei atsakyti į esminius klausimus apie tapatybės išlaikymą“. Žr. Rothstein, E. The Problem with Jewish Museums. *The Mosaic Magazine*, February 1, 2016. Prieiga per internetą: <https://mosaicmagazine.com/essay/history-ideas/2016/02/the-problem-with-jewish-museums/>. Žiūrėta 2022-03-15.

² Plačiau žr. Gruber, R. E. *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkeley: University of California Press, 2002, p. 3–15. Taip pat žr. Šaučiūnaitė-Verbickienė, J. *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sambūvio aspektai*. Vilnius: Žara, 2009, p. 13.

³ Pažymėtina, kad nūdienos lietuviškasis žydų kultūros ir istorijos muziejų mokslinio tyrimo laukas yra gana siauras. Įsidėmėtinos išimties: Šaučiūnaitė-Verbickienė, J. Judaikos rinkiniai savivaldybių muziejuose: virtuali paroda ir jos naudojimo galimybės. *Lietuvos muziejų rinkiniai: IX mokslinė konferencija, skirta Lietuvos liaudies buities muziejaus 40-mečiui, etninis paveldas muziejuose*, 2006, t. 5, p. 58–61; Якулите-Васил, М. Арт-юдаїка у музеях Литвы. In: *Езупець. Вільнюс-Київ 26* / Eds. М. Квегаускас, Л. Лемпергене. Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства: Дух і Літера, 2016, с. 289–298; Latvytė-Gustaitienė, N. Žydų muziejus Vilniuje: pirmieji bandymai įprasminti trauminę patirtį ir skatinti tvarią atmintį. *Knygotyra*, 2018, t. 71, p. 130–160, <https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2018.71.6>; Šermukšnytė, R. Museum and Historical Culture: How is Jewish History Included in the Museum Narrative of Lithuania? *The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies*, 2020. Vol. 12, No. 2, p. 149–162, http://dx.doi.org/10.53604/rjbnsv12i2_9.

⁴ Gruber, R. E. *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkeley: University of California Press, 2002.

konceptą į mokslinį diskursą įvedusios istorikės Dianos Pinto tyrimu⁵. Istorinei apžvalgai pasitelkiamos ir konkretaus muziejaus istorijos ir aplinkinio konteksto apžvalgos ar regiono muziejinių naratyvų kaitos studijos. Vieni jų – minėtos R. E. Gruber atliktas komunistinių Europos žydų muziejų tyrimas, kuriame analizuojami žydų kultūros ir istorijos muziejai Prahoje, Budapešte ir du žydų muziejų atvejai Slovakijoje⁶. Šį tyrimą pratęsia ir Katalin Deme publikacija⁷. Vieninteliai žydų muziejų istorinius kontekstus nagrinėję ir jų apžvalgas parengę autoriai yra antropologas Davidas Clarkas⁸ ir YIVO instituto enciklopedijos autorė Olga Litvak⁹, tačiau jų darbai apima tik XX–XXI a. pradžią. Tad XXI a. žydų kultūros ir istorijos muziejų prisiimtų ir jiems priskirtinų vaidmenų analizei pasitelkti specialiai Rytų Europos atskiriems žydų muziejams pristatyti skirti straipsniai iš mokslo žurnalo „Eastern European Jewish Affairs“¹⁰ ir 2016–2019 m. elektroniniame žydų kultūros „Mosaic“ žurnale vykusio muziejų kritikų ir istorikų diskusija¹¹.

Empirinei Europos žydų muziejų veiklos rodiklių ir lankytojų apžvalgai pasitelktas vienintelis sisteminis Europos žydų muziejų institucijų tyrimas, 2015 m. inicijuotas Rothschildo fondo ir atliktas Brigitte Sion¹², taip pat 2017 m. Lenkijos žydų istorijos muziejaus POLIN lankytojų tyrimas¹³. Šią empirinę šaltinių bazę pildo straipsnio autorės atlikti interviu su Europos žydų muziejų edukatoriais. Interviu

⁵ Pinto, D. A New Jewish Identity for Post-1989 Europe. *JPR: Policy Paper*, 1996, No. 1, p. 1–15. Prieiga per internetą: <https://www.jpr.org.uk/documents/A%20new%20Jewish%20identity%20for%20post-1989%20Europe.pdf>. Žiūrėta 2022-03-15.

⁶ Gruber, R. E. Post-Trauma “Precious Legacies”: Jewish Museums in Eastern Europe after the Holocaust and before the Fall Of Communism. In: *Visualizing and Exhibiting Jewish Space and History* / Ed. R. I. Cohen. New York: Oxford University Press, 2012, p. 113–133, <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199934249.003.0005>.

⁷ Deme, K. From Restored Past to Unsettled Present: New Challenges for Jewish Museums in East Central Europe. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 252–260, <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1058681>.

⁸ Clark, D. Jewish Museums: From Jewish Icons to Jewish Narratives. *European Judaism*, 2003, Vol. 32, No. 2, p. 4–17, <https://doi.org/10.3167/001430003782266008>.

⁹ Litvak, O. Museums and Exhibitions. *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, 3 September, 2010. Prieiga per internetą: https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Museums_and_Exhibitions. Žiūrėta 2022-03-15.

¹⁰ Žr. visų pirma: Gershenson, O.; Kirshenblatt-Gimblett, B. New Jewish Museums in Post-Communist Europe. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 153–157, <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1070627>; Gershenson, O. The Jewish Museum and Tolerance Center in Moscow: Judaism for the Masses. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 158–173, <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1062668>; Nathans, B. *Inside the Museum: Torahs, Tanks, and Tech: Moscow’s Jewish Museum and Tolerance Center*. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 190–199, <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1033609>; Janicka, E. The Square of Polish Innocence: POLIN Museum of the History of Polish Jews in Warsaw and its Symbolic Topography. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 200–214, <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1059246>; Kirshenblatt-Gimblett, B. *Inside the Museum: Curating between Hope and Despair: POLIN Museum of the History of Polish Jews*. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 215–235, <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1070636>; Manchin, A. Staging Traumatic Memory: Competing Narratives of State Violence in Post-Communist Hungarian Museums. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 236–251, <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1058682>; Deme, K. From Restored Past to Unsettled Present: New Challenges for Jewish Museums in East Central Europe. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 252–260, <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1058681>; Gruber, R. E. *Reportage: Beyond Prague’s “Precious Legacy”: Post-Communist Jewish Exhibits and Synagogue Restorations in the Czech Republic*. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 264–278, <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1061919>; Nowakowski, J. *Inside the Museum: Galicia Jewish Museum: Re-Defining the Role of the Jewish Museum in a Post-Communist Poland*. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 302–304, <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1035983>.

¹¹ Šios diskusijos svarbiausi dokumentai: Rothstein, E. The Problem with Jewish Museums. *The Mosaic Magazine*, February 1, 2016. Prieiga per internetą: <https://mosaicmagazine.com/essay/history-ideas/2016/02/the-problem-with-jewish-museums/>. Žiūrėta 2022-03-15; Appelboun, D. M. Why are there so Many Jewish Museums. *The Mosaic Magazine*, February 9, 2016. Prieiga per internetą: <https://mosaicmagazine.com/response/arts-culture/2016/02/why-are-there-so-many-jewish-museums/>. Žiūrėta 2022-03-15; Reich, W. How Jewish Museums Reflect the Condition of Mainstream Jews. *The Mosaic Magazine*, 22 February, 2016. Prieiga per internetą <https://mosaicmagazine.com/response/arts-culture/2016/02/how-jewish-museums-reflect-the-condition-of-mainstream-jews/>. Žiūrėta 2022-03-15; Rothstein, E. The Dismantling of Jewish Identity. *The Mosaic Magazine*, May 20, 2019. Prieiga per internetą: <https://mosaicmagazine.com/response/arts-culture/2019/05/the-dismantling-of-jewish-identity/>. Žiūrėta 2022-03-15; Horn, D. A New Auschwitz Exhibits Gets Everything Right – but Fails by Turning the Jews into a Metaphor. *The Mosaic Magazine*, June 7, 2019. Prieiga per internetą: <https://mosaicmagazine.com/picks/history-ideas/2019/06/a-new-auschwitz-exhibit-gets-everything-right-but-fails-by-turning-the-jews-into-a-metaphor/>. Žiūrėta 2022-03-15.

¹² Sion, B. *A Survey of Jewish Museums in Europe*. London: The Rothschild Foundation (Hanadiv) Europe, 2016. Prieiga per internetą: <https://archive.jpr.org.uk/download?id=3041>.

¹³ Barriers and Drivers for Visitors with Children from the Aspiring Mainstream Segment / Submitted by: Eva Koppen (POLIN Museum of the History of the Polish Jews). *Association of European Jewish Museums*. Prieiga per internetą: https://www.aejm.org/site/wp-content/uploads/formidable/8/Barriers_Aspiring-Mainstream_MZajac.pdf. Žiūrėta 2022-03-15.

įgalino patikimos informacijos apie ekspozicijų kūrimo ir pokyčių jose aplinkybes, muziejų misijų iššūkius ir skirtingų grupių lankytojų reakcijas gavimą. Pusiau struktūruoto interviu metodu apklaustos keturios edukatorės iš Rytų ir Vakarų Europoje veikiančių analizuojamų institucijų: dvi iš Lenkijos žydų istorijos muziejaus POLIN¹⁴, Edukacijos skyriaus vadovė iš Galicijos žydų muziejaus Krokuvoje¹⁵, viena iš Žydų kultūros kvartalo Nacionalinio Holokausto muziejaus Nyderlanduose¹⁶.

Taikyti ir derinti šie metodai: 1) skirtingiems istorinių, erdvinių ir kitų situacijų nulemtiems fenomenams palyginti naudotas komparatyvistinis metodas; 2) darbui su literatūra taikyti analizės ir interpretacijos metodai; 3) apklausiant informantus pasitelkti kokybinio interviu ir apklausos metodai.

Straipsnis sudarytas iš trijų dalių. Pirmoje dalyje aptariami žydų kultūros ir istorijos muziejų steigimo Europoje etapai, priežastys ir veiklos daugiavfunkciškumo aspektai. Antroje dalyje analizuojama Europos ir JAV žydų muziejų savivaizdžio, misijų ir vaidmenų kaita. Trečioje dalyje nagrinėjamas šių muziejų edukacinis vaidmuo XXI amžiuje. Straipsnio pabaigoje pateikiamos išvados.

Žydų kultūros ir istorijos muziejų Europoje ir JAV steigimo, savivaizdžio kūrimo ir vaidmenų paieškų XX–XXI a. tendencijų analizė prisideda prie žydų kultūros ir istorijos muziejų tyrimo lauko Lietuvoje plėtimo. Tikėtina, kad šis tyrimas bus naudingas Lietuvos žydų muziejų muziejininkams ir kitiems su žydų paveldu besidominčia auditorija dirbantiems specialistams ir populiarietojams.

1. Nuo ekspozicijos sinagogoje iki sinagogos kaip muziejaus: daugiavfunkcio centro link

Europos visuomenėse XIX a. antroje pusėje vykę procesai įtraukė etninių grupių bendruomenes. Tuo metu prasidėję žydų kultūriniai, socialiniai sąjūdžiai, modernėjimo ir asimiliacijos nulemti pokyčiai Vakarų Europos bendruomenėse paskatino pirmus įmuziejėjimo ir reprezentavimo pasaulinėse parodose atvejus. Žydų muziejų ir ekspozicijų apžvalgos autorės O. Litvak teigimu, tiek periodinis žydų parodų eksponavimas, tiek žydų muziejų su nuolatinėmis ekspozicijomis atsiradimas Vakarų Europoje prasidėjo kaip fenomenas, einantis po emancipacijos¹⁷. 1878 m. pirmą kartą viešai eksponuota judaika tarptautinėje Pasaulinėje mugėje Paryžiuje¹⁸, 1887 m. vykusioje Anglijos žydų istorinėje parodoje demonstruoti daugiau kaip 3000 ritualinių objektų, pasak Berlyno žydų muziejaus istoriją nagrinėjusio Helmuto F. Brauno, įgalino pirmą tokio tipo objektų klasifikaciją ir stilistinę analizę, o privačių asmenų dovanojamos judaikos kolekcijos prisidėjo prie pirmos žydų muziejų steigimo bangos Europoje¹⁹. Viena ankstyviausių žydų muzealizacijos apraiškų tyrinėjusių istorikų ir muzeologų Richardo Coheno teigimu, tuo metu meno globa, dovanojant kolekcijas viešiesiems muziejams, buvo patriotizmo išraiška ir teisėtumo visuomenėje siekis, o pirmos „saviexpozicinės“ žydų ritualinių objektų parodos pirmiausia juos komunikavo kaip dekoratyvaus meno pavyzdžius²⁰. Cituojant žydų muziejus tyrinėjusį antropologą D. Clarką, tai, kad „pergalingo civilizacijų maršo“ naratyve atsirado vietos žydų ritualiniams objektams, perteikė svarbią žinią apie jų priskyrimą civilizuojamam pasauliui. Pasak autoriaus cituojamo D. Cesarano, minėtos 1887 m. parodos tikslas buvo pasipriešinti dėl masinės Rytų Europos žydų imigracijos kylančioms antisemitinėms nuostatoms. Dėl šios priežasties parodoje buvo akcentuojamas teigiamas Britanijos žydų indėlis į visuomenės sveikatą ir gerovę²¹.

¹⁴ 2019 m. spalio 22 d. interviu su Lenkijos žydų istorijos muziejaus POLIN edukatore, atsakinga už edukacines programas šeimoms. Asmeninis archyvas; 2019 m. spalio 22 d. interviu su Lenkijos žydų muziejaus POLIN edukatore, atsakinga už edukacinių pasiūlymų kūrimą mokykloms. Asmeninis archyvas.

¹⁵ 2018 m. gegužės 16 d. interviu su Galicijos žydų muziejaus Edukacijos skyriaus vadove. Asmeninis archyvas.

¹⁶ 2018 m. gegužės 16 d. interviu su Olandijos žydų kultūros kvartalo Nacionalinio Holokausto muziejaus edukatore. Asmeninis archyvas.

¹⁷ Litvak, O. *Museums and Exhibitions*. ...

¹⁸ Žr. Cohen, I. R. *Jewish Icons: Art and Society in Modern Europe*. Berkley: University of California Press, 1998, p. 82.

¹⁹ Braun, F. H. The Jewish Museum in Berlin: Past-Present-Perspectives. *The Jewish Museum in Berlin* / Ed. D. Liebeskind. Ruk-saldruck: G+B Arts International, 1999, p. 101.

²⁰ Cohen, I. R. *Jewish Icons: Art and Society in Modern Europe*, p. 93.

²¹ Clark, D. *Jewish Museums: From Jewish Icons to Jewish Narratives*, p. 7.

XX a. 2–3 dešimtmečiuose, pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui, nemažai pirmos bangos žydų muziejų, pertvarkyti ar perkelti į kitas patalpas, tęsė veiklą, taip pat buvo kuriami nauji. Vokietkalbėje Europoje šiuose muziejuose dėmesys buvo skiriamas žydiškos istorijos materialiams ženklams, turėjusiems atskleisti modernų kultūrinį žydų tapatumą ir kartu parodantiems jų integralumą platesnėje visuomenėje. Ilgainiui toks pasakojimas tapo neatskiriama žydų muziejų veiklos dalimi, o žydų parodas imta orientuoti į ne žydų auditorijas²².

Poreikis parodyti vertingą žydų indėlį į Europos istoriją ir būti vertinamiems kaip šalies, kurioje gyvenama, tautos dalis, D. Clarko teigimu, orientavo žydų muziejinių reprezentavimą tam tikromis kryptimis. Viena jų – žydiško meno ir estetikos vaidmens išaukštinimas civilizacijos progreso procese. Kita – judaizmo kaip vienos iš pasaulio religijų pateikimas (judaizmas tilpo į pasaulio religijų vystymosi diskursą, kuriame žydai atliko lyderių vaidmenį)²³. Pažymėtina, kad šios XIX a. pabaigos žydų muziejinio reprezentavimo schemas ir bendrų vertybių akcentai, anot antropologo, išliko esminiai iki XX a. 9 dešimtmečio episteminių istorijos mokslo ir diskurso pokyčių, kai buvo suvokta vietinių ir mažumų grupių „savojo balso“ perteikimo būtinybė ir alternatyvių naratyvų koegzistavimas, atmesta homogeninės tautinės valstybės prigimtis kaip atgyvenusi²⁴. Dėl to 9 dešimtmetyje kilo antroji žydų kultūros ir istorijos muziejų kūrimo banga Europoje. Tyrinėtojų teigimu, žydų muziejų ir ekspozicijų reiškinys iki Antrojo pasaulinio karo liko ribotas, tačiau po 1945 m. jis gerokai išsiplėtė Vakarų Europoje, o po 1989 m. ir Rytų pusėje²⁵.

XX a. 8 dešimtmetyje Europoje atsinaujinęs interesas žydų istorijai, konkrečiai – Holokaustui ir permąstytam santykiui suponavo straipsnyje plačiau nenagrinėjamų Holokausto įamžinimo memorialų ir muziejų buvusiose koncentracijos stovyklose steigimą, tarptautinių organizacijų ir lokalių vyriausybės žydų kultūros paveldo apsaugą, istorinių pastatų restauravimą, istorinių miestų kvartalų regeneravimą ir jų įveiklinimą konferencijomis, seminarais, klezmerių muzikos festivaliais, Europos žydų kultūros dienų renginiais, specializuotomis kavinėmis ir pan., ilgainiui istoriografijoje įgijusiais savitą terminiją: „žydų archeologija“²⁶, „judėjizuota aplinka ar žydo vaizdinys“²⁷, teminis parkas „žydų disneilendas“²⁸ ir kita.

Vienos pagrindinių žydų paveldo kuriamų verčių tyrinėtojos R. E. Gruber teigimu, pokario laikotarpiu dėl išskirtinės architektūros restauruotos sinagogos išsaugojo žydišką tapatybę tik tapdamos atminties vietomis arba muziejais ar jų padaliniais, kuriančiais skirtingus atminties modelius. Analizuodama gausų ir įvairų žydų kultūros paveldo naudojimą Europoje, autorė suformulavo „virtualaus žydiškumo“ koncepciją:

Žydų kultūra arba tai, kas yra priimama ar apibrėžiama kaip žydų kultūra, tapo matoma ir neretai stebima kaip labai ryškus populiarios viešosios srities komponentas šalyse, kuriose šiuo metu pačių žydų nėra neegzistuoja. <...> Viso to rezultatas yra tam tikra žydų kultūros forma arba judaika minus žydai²⁹.

Žydų atminties diskurso suaktualinimas Europoje, anot istorikės D. Pinto, suformavo „žydų erdvę“, kuriai nebūtinai pačių žydų realus egzistavimas. Jos teigimu, vadinamoji žydų erdvė yra užpildoma pseudožydiškos kultūros elementais, tai rodo savitą Europos valstybių būdą integruoti žydų istoriją, atmintį

²² Žr. Braun, F. H. *The Jewish Museum in Berlin: Past-Present-Perspectives*, p. 103.

²³ Clark, D. *Jewish Museums: From Jewish Icons to Jewish Narratives*, p. 8.

²⁴ *Ibidem*, p. 10.

²⁵ Žr. visų pirma: Litvak, O. *Museums and Exhibitions*. ...

²⁶ Žr. Gruber, R. E. *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*, p. 74.

²⁷ Plačiau žr. Gantner, E. B.; Kovács, M. *The Constructed Jew: A Pragmatic Approach for Defining a Collective Central European Image of Jews*. In: *Jewish space in Central and Eastern Europe: Day to Day History* / Eds. J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, L. Lempertienė. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007, p. 211–224.

²⁸ Plačiau žr. Waligórska, M. *Jewish Heritage Production and Historical Jewish Space: A Case Study of Cracow and Berlin*. In: *Jewish Space in Central and Eastern Europe: Day to Day History* / Eds. J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, L. Lempertienė. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007, p. 225–250.

²⁹ Gruber, R. E. *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*, p. 8.

bei Holokaustą į savo tautos istoriją³⁰. Išplėtojus turizmą ir padidėjus lankytojų srautams, prireikė naujai apibrėžti pagrindines muziejų idėjas. Lankytojų elgsenos tyrimams keičiant tradicinių muziejų, B. Goode vadinamą *gerai organizuota etikečių kolekcija, iliustruota atitinkamais egzemplioriais*³¹, prigimtį, naujoji muziejnininkystė, siejama su platesniu šiuolaikinių muziejų ir kolekcijų vaidmeniu, orientuojasi į lankytojų supratimą ir pojūčių autentiškumą. Kaip studijoje apie alternatyvių sprendimų paiešką Ukrainos muziejuose rašo Serhijus Koniuchovas ir Irina Hnidik, muziejus tampa naujų požiūrių į istorijos ir kolektyvinės atminties reprezentaciją indikatoriumi³². Perorientavus muziejų funkcionavimo šiuolaikinėje visuomenėje principus į lankytojų poreikius, muziejų ekonominiai interesai ir lankomumo užtikrinimo būtinybė transformuoja muziejus į daugiafunkčius centrus. Pažymėtina, kad šie procesai, natūraliai persikėlę į žydų kultūros ir istorijos muziejus, kelia klausimų dėl muziejų tapatybės, misijos ir adresatų prioritizavimo. Europos žydų muziejų tyrimo autorės B. Sion teigimu, žydų muziejams Europoje tampa būdingos bendrapasaulinės muziejnininkystės tendencijos. Nuo muziejaus kaip tyrimo ir saugojimo erdvės jie juda prie socialines paslaugas teikiančių institucijų. Šiai muziejnininkystės kryptčiai būdingas platus visuomenei teikiamų paslaugų paketas: paskaitos ir edukaciniai užsiėmimai mokykloms, konferencijos, koncertai, spektakliai, šeimoms skirti renginiai, tam tikros su socialine rūpyba susijusios veiklos (pavyzdžiui, maisto tiekimas)³³. Norėdami užčiuopti, kaip konkrečiai reiškiasi vaidmens pokyčiai Europos žydų kultūros ir istorijos muziejuose, pasitelksime 2015 m. Rothschildo fondo inicijuotą ir atliktą Europos žydų muziejų duomenis susisteminantį tyrimą³⁴. Fondui siekiant geriau suprasti muziejams reikalingo finansavimo kryptis, jų pagrindinius iššūkius ir poreikius, 120 institucijų iš 34 Europos valstybių buvo išsiųsta daugiau kaip 200 klausimų anketa³⁵.

Gautus 64 institucijų iš 30 Europos valstybių duomenis tyrimo autorė B. Sion susistemino ir paskelbė 2016 m. publikuotoje „A Survey of Jewish Museums in Europe“ (*Žydų muziejų Europoje tyrimas*) knygoje³⁶.

Iš tyrime dalyvavusių žydų kultūros ir istorijos muziejų 6 įkurti prieš Antrąjį pasaulinį karą (Prahos, Budapešto, *Ben Uri* galerija ir muziejus Londone, Amsterdamo, Londono žydų muziejus, Davido Bazovo muziejus Tbilisyje) – jie reprezentuoja pirmą žydų muziejų steigimo Europoje bangą. 20 muziejų tiek Rytų, tiek Vakarų Europoje, veiklą pradėję tarp 1945 ir 1989 m., ir 14 (daugiausia Vakarų Europoje), įkurtų tarp 1990 ir 2001 m., – priskiriami antrai bangai. B. Sion teigimu, „didžiausias žydų muziejų būmas“ reprezentuoja trečią Europos žydų kultūros ir istorijos muziejų bangą, kai jau XXI a. duris atvėrė net 23 muziejai nuo Ispanijos iki Moldovos – nuo mažo, įkurto buvusioje sinagogoje Švabache Vokietijoje iki milžiniško Lenkijos žydų istorijos muziejaus POLIN Lenkijoje³⁷.

Stebėdama dalies tyrime dalyvavusių muziejų virsmą daugiakultūriais centrais, B. Sion atkreipia dėmesį į platesnę Europos žydų kultūros ir istorijos muziejų teikiamų paslaugų spektrą. Dauguma muziejų

³⁰ Pinto, D. *A New Jewish Identity for Post-1989 Europe*, p. 11.

³¹ Žr. Tilden, F. *Interpreting Our Heritage*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1994, p. 13.

³² Koniuchovas, S.; Hnidik, I. Inovatyvūs požiūriai kuriant muziejinę erdvę. In: Šermukšnytė, R.; Banachas, V.; Choma, I.; Hnidik, I.; Koniuchovas, S.; Kulevičius, S.; Kurdina, J.; Kuzminas, R.; Laužikas, R.; Lisejko, J.; Verbicka, P.; Žukauskaitė, O. *Naratyvų labirintuose: Lietuvos ir Ukrainos muziejų patirtys*. Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla, 2019, p. 141.

³³ Sion, B. *A Survey of Jewish Museums in Europe*, p. 4.

³⁴ Šis fondas yra vienas seniausių ir pagrindinių Europoje veikiančių fondų, besirūpinančių žydų paveldo Europoje išsaugojimu, o nuo 2011 m. – taip pat ir žydų muziejų finansavimo institucija, turinti programą *Hanadiv* Europoje veikiantiems žydų muziejams finansuoti.

³⁵ Anketos klausimai apima tokias muziejinės veiklos sritis kaip misija, filosofija ir metodologija, savęs pozicionavimas ir organizacija, žydų muziejų vaidmuo platesnėje kultūros ir edukacijos perspektyvoje, profesionalumo lygio užtikrinimas, kolekcijų saugojimas ir katalogavimas, nuolatinių ir laikinų parodų kūrimas, vadyba, renginiai ir programos, darbuotojų mokymai, komunikacija, lankytojų statistiniai duomenys, finansinė padėtis ir bendradarbiavimo vienu žydų muziejų su kitais būdai ir ateities planai. Kuriant tyrimo atrankos kriterijus, dėmesys buvo kreipiamas į geografiškai Europoje veikiančias ir žydų kultūros ir istorijos temomis parodas rengiančias institucijas. Tyrimas neapėmė atskiriems žydų kilmės asmenims ir jų veiklai skirtų muziejų, žydų istorinių kapinių, Holokausto memorialų ir muziejų, ekspozicijų neturinčių renovuotų sinagogų pastatų, nacių koncentracijos stovyklų, Europos žydų istoriją ir kultūrą pristatančių Izraelio, JAV ar Australijos muziejų. Žr. Sion, B. *A Survey of Jewish Museums in Europe*, p. 13.

³⁶ Žr. Sion, B. *A Survey of Jewish Museums in Europe*.

³⁷ *Ibidem*, p. 14.

(85 proc.) siūlo edukacinius užsiėmimus, tarp jų ir jauniausiai lankytojų grupei. Kai kurie jų turi ką pasiūlyti vaikams nuo 5 metų, kiti – paaugliams. Tarp šių edukacinių užsiėmimų – moksleiviams pritaikyti susitikimai, specialūs renginiai, taip pat siūloma edukacinė medžiaga vaikams ir mokytojams. Tyrimas parodė, kad didžioji dalis (52 proc.) institucijų respondentų teikia kultūros paslaugas suaugusiems, tokias kaip paskaitos, koncertai, meniniai pasirodymai ir kt. Renginių reguliarumas skirtingas. 53 proc. muziejų, kurdami atskiras programas ar organizuodami renginius, dalyvauja Europos žydų kultūros dienose. Dalis jų dalyvauja vietinėse iniciatyvose ir kultūros festivaliuose, tokiuose kaip „Naktis muziejuose“ ir pan. Nedaug muziejų turi programas specifinėms lankytojų grupėms – tai programos, skirtos šeimoms (20 proc.), arba akademinės konferencijos (25 proc.). 44 proc. muziejų prekiauja su žydų kultūra ir istorija susijusiais suvenyrais, knygomis ir kitokia atributika. Mažuma jų turi kavines ar teikia minimalias maisto ir gėrimų paslaugas³⁸.

Pažymėtina, kad kai kurie naujausi, trečiai muziejų steigimo bangai priskiriami, Europos žydų kultūros ir istorijos muziejai sąmoningai akcentuoja veiklos daugiufunkciškumą. Pabrėžtina, kad kai kuriais atvejais svarbiausias tradicinio muziejaus atributas – kolekcija ar jos dydis, atrodo, nėra tokie svarbūs kriterijai kaip paveldo vietos *per se* buvimas ir veiklos daugiufunkciškumo kuriama vertė. Net 10,9 proc. tyrime dalyvavusių veikiančių Europos žydų istorijos ir kultūros muziejų neturi kolekcijų arba jos tik formuojamos. Vienas pavyzdžių yra Mariboro sinagogos muziejus Slovėnijoje:

Centras nėra nei muziejus, nei galerija tradiciniame šio žodžio prasme, nes neturime nuolatinės judaikos kolekcijos. Kita vertus, esame įsikūrę seniausioje restauruotoje Centrinės Europos sinagogoje, taigi faktiškai mūsų nuolatinė ekspozicija yra pats pastatas³⁹.

B. Sion atkreipia dėmesį, kad, nors daugiufunkciais centrais tampantys ir kai kuriais atvejais kolekcijų neturintys žydų kultūros ir istorijos muziejai įgyja daugialypę tapatybę, „kuriama vertė ir pritraukti lankytojų šrautai yra esminiai regiono kultūriniame kontekste“⁴⁰. Vienas iliustratyviausių aktualaus regioniniame kontekste ir daugialypės tapatybės muziejaus pavyzdžių yra vos vieną ekspozicinę erdvę turėjusio Galicijos žydų muziejaus misijos ir įvardintų tikslų derinys:

Galicijos žydų muziejus, įkurtas Holokausto aukoms atminti ir lenkų Galicijos žydų kultūrai puoselėti, suteikia žydų istorijai naują perspektyvą. <...> Muziejaus tikslai apima stereotipų ir klaidingų nuomonių, tipiškai siejamų su žydų praeitimi Lenkijoje, kvestionavimą, ir abiejų grupių – lenkų ir žydų edukavimą apie jų pačių istorijas, skatinant juos galvoti apie ateitį⁴¹.

Pažymėtina, kad žydų istorijai suteikiant naują perspektyvą, tai yra muziejaus naratyvui pristatant aktyvų, gyvybingą ir turistus pritraukiantį žydų bendruomenės kultūrinį gyvenimą Krokuvoje, muziejaus tiksluose įvardintos pagrindinės auditorijų grupės edukuojamos „apie jų pačių istorijas“. Šio muziejaus vadovo teigimu, parodų programos orientuotos tiek į vietinės žydų bendruomenės lankytojus, tiek ne žydus vietinius gyventojus, tiek žydų ir ne žydų turistus⁴². Tokių maksimaliai optimalių tikslų įgyvendinimo rezultatas – Galicijos žydų muziejus 2013 m. išsilaikė iš lankytojų gautų pajamų. O B. Sion nagrinėjami duomenys rodo, kad didžioji dalis Europos žydų muziejų (62,5 proc.) tesulaukia iki 20 000 lankytojų per metus.

Išskirtinį ši Galicijos žydų muziejų platesniame žydų kultūros ir istorijos muziejų kontekste daro ir vietinės žydų bendruomenės aktyvus įsitraukimas ir dalyvavimas muziejaus veiklose. Anot B. Sion, žvelgiant į vietos žydų bendruomenės iš žydų kultūros ir istorijos muziejų lankytojų perspektyvos, dažnai

³⁸ *Ibidem*, p. 20.

³⁹ *Ibidem*, p. 20.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 20.

⁴¹ About us. *Galicija Jewish Museum*. Prieiga per internetą: <http://www.galicijajewishmuseum.org/en/museum>. Žiūrėta 2022-03-15.

⁴² Nowakowski, J. *Inside the Museum: Galicia Jewish Museum: Re-Defining the Role of the Jewish Museum in a Post-Communist Poland*, p. 303.

stebimas labai mažas aktyvumas⁴³. Antai E. Rothsteinas išskiria galimus žydų auditorijos, kaip žydų muziejų dalyvių, lankymosi ir nesilankymo motyvus. Dalis jų nesidomi žydiškais muziejais, nes stokoja elementariausių kultūrinių žinių, be to, „svyruoja“ jų tapatinimasis su žydų tauta. Žydų kultūros ir istorijos muziejuose žydai lankosi siekdami įgyti specifinių tikėjimo žinių ar pamatyti naujas seniai žinomų faktų interpretacijas⁴⁴. Būtina pažymėti, kad Europos žydų kultūros ir istorijos muziejai sulaukia nemažai žydų turistų iš užsienio, kuriems smalsu ir aktualu pamatyti, kaip konkrečioje valstybėje pristatomi žydų istorijos naratyvai ir jos naratyvumo būdai.

Rothschildo fondo Europos žydų muziejų tyrimas atskleidė, kad su retomis išimtimis, tokiomis kaip Lenkijos žydų istorijos muziejus POLIN, Europos žydų kultūros ir istorijos muziejai tevykdo esminę, pradinę lankytojų lankomumo statistikos apskaitą, o lankytojų pasitenkinimui paslaugomis vertinti pasitelkia atsiliepimų knygas, nuomones muziejų ir turistinių vietų reitingavimo interneto svetainėse arba socialinių tinklų profilių puslapiuose, taip pat nereguliariai atliekamas trumpas anketines apklausas raštu ir žodžiu. Šio tyrimo autorės teigimu, ne visi muziejai iš tyrime dalyvavusių 64 dėl statistinių duomenų rinkimo nereguliarumo ir kokybinių lankytojų tyrimų nebuvimo sugebėjo pateikti lankytojų tipologizaciją ir tikslią statistiką pagal lankytojų tipų grupes.

Pavyzdžiu, iliustruojančiu, kaip auditorijos pažinimas praplečia naujai kuriamo, į vietos istorinį kontekstą orientuoto muziejaus naratyvus, laikytinas interviu su Amsterdamo žydų kultūros kvartalo, kuriame netrukus duris atvers ir Nacionalinis Holokausto muziejus, edukatorės pastebėjimas:

Realybė rodo, kad 60 procentų mūsų lankytojų yra turistai arba užsieniečiai, tad kurdami šį muziejų turime atsižvelgti į tai, kad šie žmonės neturi žinių apie Nyderlandų Holokausto kontekstą, taigi turime pateikti daugiau paaiškinimų, nei to reikia vietinei auditorijai. <...> Reikia daugiau tarptautinio konteksto, pavyzdžiui, Varšuvos geto sukilimas ir Varšuvos sukilimas yra svarbūs įvykiai, kurie nėra aktualūs Nyderlandų kontekste, bet mes būtinai juos pristatysime, nes lankytojai turi turėti šias sąsajas⁴⁵.

Atrodytų, kad dalis žydų kultūros ir istorijos muziejų juda link tų koncepcijų, kurias 2006 m. akcentavo Vilniaus universiteto darbo grupė, rengusi Valdovų rūmų atkūrimo ir paskirties koncepcijos plėtros gaires. Ji pabrėžė istorinės kultūros, istorinės sąmonės ir istorinės atminties sampratas, jos muziejinių kystėje turėtų būti realizuotos istorinės kultūros centro pavidalu. Istorinės kultūros centro konceptas suprantamas kaip opozicija tradiciniam muziejui, kuriame kolekcijų saugojimas, autentiškų objektų tyrimas ir demonstravimas apima pagrindines veiklos kryptis⁴⁶. Didesnė Europos žydų kultūros ir istorijos muziejų dalis aktyviai įgyvendina šiuolaikinio istorijos mokslo ir naujosios muzeologijos inspiruotus pokyčius. Ši slinktis stebima Frankfurto žydų muziejaus direktorės Miriam Wenzel vadovaujamos įstaiigos vizijoje:

Norėčiau ateities žydų muziejų išlaisvinti nuo neigiamų su „muziejaus“ koncepcija susijusių nuostatų. Aš muziejų suvokiū kaip socialinę vietą, kuri lankytoją gali įkvėpti, vietą, kuri įgalina pokalbį ir skatina apmąstymus⁴⁷.

Valdovų rūmų darbo grupės išryškintos kategorijos keičia Europos žydų kultūros ir istorijos muziejų savivaizdį ir misijas, kuriose, be praeities saugojimo, išryškėja orientavimasis į dabarties aktualijas ir į ateitį. Dalies muziejų misijose atsiranda pati „ateities“ sąvoka ir muziejaus indėlio nuoroda. Ateities formavimas (Lenkijos žydų istorijos muziejaus POLIN misija „Saugoti praeitį ir formuoti ateitį“), žydų ir

⁴³ Sion, B. *A Survey of Jewish Museums in Europe*, p. 34.

⁴⁴ Rothstein, E. *How Jewish Museums Reflect the Condition of Mainstream Jews*.

⁴⁵ 2018 m. gegužės 16 d. interviu su Olandijos žydų kultūros kvartalo Nacionalinio Holokausto muziejaus edukatore.

⁴⁶ Plačiau žr. Bumblauskas, A.; Čepaitienė, R.; Poškienė, J.; Šermukšnytė, R.; Vaštoka, R. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmų atkūrimo ir paskirties koncepcijos plėtros gairės (2002 m.). In: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmų atkūrimo byla: vieno požūrio likimas* / sud. A. Bumblauskas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2006, p. 35–71.

⁴⁷ Cit. iš: Sion, B. *A Survey of Jewish Museums in Europe*, p. 18.

ne žydų galvojimo apie ateitį skatinimas (Galicijos žydų muziejaus misija), bendros ateities kūrimas (Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus).

Europos žydų kultūros ir istorijos muziejų siekis būti aktualia, dinamiška ir platesnę auditoriją įtraukiančia, ne vien į praeitį orientuota institucija kelia nemažai kitame skyriuje nagrinėjamų iššūkių muziejų tapatumui ir savivaizdžiui. Orientavimasis į dabarties ir ateities kategorijas suaktualina ir keičia šių paveldo institucijų edukacines veiklas.

2. Tarp partikuliariosios ir universalistinės misijų

Antropologo Olivier Poissono požiūriu, visuomet ir visur esti daiktų ar vietų, kurie išreiškia bendruomenės ryšį su jos aplinka. Ši aplinka tampa kolektyvinės patirties, bendruomenės tapatumo ir kultūros išraiška⁴⁸. Tad svarbu išsiaiškinti, kaip šie teiginiai išryškėja bendresniame Europos ir JAV žydų muziejų kontekste. Tą mums leidžia padaryti 2015 m. mokslo žurnalo „Eastern European Jewish Affairs“ 2–3 numeriai ir 2016 m. sausio 10 d. minėto leidinio pasirodymo proga surengto simpoziumo „Žydų muziejai XXI amžiuje“ medžiaga⁴⁹. Simpoziumą „The New York Jewish Week“ aptarusios Elizabeth Denlinger teigimu, pranešėjai pradėjo diskusiją apie žydų muziejų posūkį nuo buvimo nostalgijos institucija naujo savęs apibrėžimo link. Apžvalgininkės nuomone, bandymas suprasti ir atrasti naują žydų muziejaus tapatybės apibrėžimą sukėlė įdomią diskusiją, kurios dalyviai iš esmės pasirinko skirtingas pozicijas ir nesusitarė. Viena nesusikalbėjimo priežasčių, galima numanyti, tapo ir mokslo žurnalo „Eastern European Jewish Affairs“ 2–3 numerio įvade sudarytojų pristatyta požiūrių skirtumo tarp Vakarų ir Rytų Europos žydų bendruomenių problematika. Esminė jos priežastis – santykis su Antruoju pasauliniu karu, sunaikinusi daugumą žydų vietų komunistinėje Europoje⁵⁰. Simpoziume iškilę prieštaravimai inspiravo platesnę diskusiją, kurią JAV, Izraelio ir kai kurių Vakarų Europos žydų muziejų ekspozicijų ir parodų kritiška apžvalga „The Problem with Jewish Museum“ elektroniniame žydų kultūros žurnale „Mosaic“ pradėjo vienas jo dalyvių, ilgametis muziejų kritikas ir apžvalgininkas E. Rothsteinas⁵¹. Straipsnis, įvardintas kitų diskusijos narių kaip solidus indėlis, sukėlė nemažai mokslininkų ir intelektualų reakcijų. Istorikė ir muziejų apžvalgininkė Diana Muir Appelbom esė „Kodėl egzistuoja tiek daug žydų muziejų?“, keldama klausimus apie žydų muziejų gausumą JAV ir Europoje ir nagrinėdama jų atsiradimo istorijas (ir tebesitęsiantį atsiradimą), daro išvadą, kad pats faktas, jog egzistuoja tiek daug žydų muziejų, rodo, kad jie yra svarbi ilgalaikio sentimentų praktika arba tapatybės klausimas. D. M. Appelbom teigimu, šie aspektai matomi visuose Amerikos žydų muziejuose, o ypač mažuose jaučiamas poreikis įamžinti gyvenimo būdą, kurį įkūrėjai laiko negrižtamai prarastu. Ji retoriškai klausia:

Kas skatina sėkmingai, sekuliariai gyvenančius amerikietišką gyvenimą žydus statyti naujus žydų muziejus? Kodėl jie taip atkakliai tame dalyvauja, nors žydiškas turinys yra išblėsęs? Ar taip yra dėl jaučiamos kaltės dėl vaikams neperduotos tradicijos? Žydams būdingo poreikio įrašyti ir įamžinti praeitį, kuri, nors kai kurios to meto epochos vertybės išliko ir dabartyje, išliks ir ateityje, iš tikrųjų dingę? Dėl įsipareigojimo ne tik atsiminti šešis milijonus, bet ir padaryti jų egzistavimą ir likimą prasmingą? Neturiu atsakymo, bet lankysiuosi žydų muziejuose, kol jį rasiu⁵².

Pateikdamas istorinį kontekstą, E. Rothsteinas atkreipia dėmesį, kad pirmieji žydų muziejai JAV XX a. pradžioje, kurių kolekcijų pagrindus, kaip ir Europoje, sudarė religiniai artefaktai, vertintini

⁴⁸ Remiamasi: Čepaitienė, R. *Laikas ir akmenys: kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005, p. 48.

⁴⁹ Jewish Museums in the 21st Century. *YIVO Institute for Jewish Research*, Jan 10, 2016. Prieiga per internetą: <https://yivo.org/Jewish-Museums-in-the-21st-Century/>. Žiūrėta 2022-03-15.

⁵⁰ Shneer, D.; Shternshis, A. Why Jewish Museums?. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 151–152, <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1071110>.

⁵¹ Rothstein, E. *The Problem with Jewish Museums*.

⁵² Appelbom, D. M. *Why are there so Many Jewish Museums*.

greičiau kaip anomalija nei įmuziejimo proceso minties pradžia. Anomalija, nes dėl bendruomenėje įvykusių pokyčių daiktai, reprezentuojantys tapatybės esmę ir turintys būti naudojami ir saugomi šeimų namuose, tapo nebeaktualūs jos bendruomenės nariams. Jo teigimu, nūdienos žydų religinius artefaktus eksponuojantis muziejus yra tam tikra prasme „žydų morgas“⁵³. E. Rothsteino teigimu, būtent tapatybė ir klausimai, susiję su jos savitumu, yra ir turi būti *tapatybės muziejų*, nuo XX a. 7 dešimtmečio sparčiai besikuriančių JAV, naratyvų ir komunikacijos pagrindinis komponentas. Tapatybės muziejų tipui priskirdamas žydų muziejus, E. Rothsteinas analizuoja jų ekspozicijas ir pastebi, kad, kitaip nei visa įvairovė savitumą akcentuojančių kitų grupių tapatybių muziejų, žydų muziejų atveju JAV, Vakarų Europoje ir pačiame Izraelyje vyksta priešingi procesai. 2019 m. rašydamas atnaujintos „Niujorko žydų muziejaus“ ekspozicijos apžvalgą E. Rothsteinas teigia, kad toks dirbtinis naratyvo universalinimas ir tapatybės savitumo trynimasis vertintinas kaip žydų muziejų misijai prieštaraujantis, žeidžiantis ir paties muziejaus egzistavimo prasmę kompromituojantis veiksnys:

Kokios socialinės, kultūrinės ar kitokio pobūdžio įtakos galėjo lemti, kad buvo sukurta ekspozicija, kuri, atrodo, sąmoningai panaikina bet kokią tikrą ryšį su žydų praeitimi ar judaizmu? Kaip apibūdinti žydų muziejų, kuriame viskas, kas yra jo kolekcijoje, glaudžiai susiję su žydų istorija ir religija, traktuojama kaip proga „pokalbiui“, atitraukiančiam dėmesį nuo tų ištakų? <...> Dabar, kai žydų muziejus agresyviai atsisakė vaidmens, dėl kurio jis buvo įkurtas, atmetė savo kilmę kaip nereikšmingą, <...>, sunku įsivaizduoti jį atliekant bent kokią nors vaidmenį, susijusį su lankytojų ir pačių žydų švietimu apie judaizmo prigimtį, specifines žydų vertybes, žydų istorinių patirčių sudėtingumo išryškirimą⁵⁴.

E. Rothsteino nagrinėti kiti JAV žydų muziejų ekspozicijų pavyzdžiai atskleidžia muziejų savivaizdžio slinktis: *tokiose institucijose judaizmas, taip pat ir Amerikos judaizmas, pakeičiamas į savotišką, žydų nulemtą, progresyvią amerikozimą⁵⁵*. Parodose ir ekspozicijose tai pasireiškia valstybės, kurioje yra muziejus, vertybių perėmimo pavyzdžių ir žydų bendruomenės indėlio tos valstybės klestėjimo labui akcentavimu. Įdomu pažymėti, kad viena pagrindinių pirmos žydų muziejų steigimo bangos Europoje varomųjų jėgų persikėlė už Atlanto ir išliko aktuali iki šių dienų. Ilgainiui, E. Rothsteino teigimu, ši savivaizdžio transformacija iš amerikozimo virsta daugiakultūriškumo komunikacija ir kartu su siekiu pritraukti platesnę auditoriją įrašoma muziejų misijose. O *partikuliari* bendruomenės grupės tapatybės savitumą komunikuojanti misija užleidžia vietą turinio neturinčiai, politinių, kultūros ir kitų visuomenės transformacijų nulemtai *universalistinei* misijai⁵⁶. E. Rothsteino teigimu, tapačius žydų kultūros ir istorijos muziejų naratyvų kaitos procesus galima stebėti Izraelyje ir Europoje. Nagrinėdamas Berlyno žydų muziejaus atvejį kaip amerikietiškojo žydų generalizavimo perėmimo pavyzdį, jis cituoja Berlyno žydų muziejaus katalogą, kuriame jo buvęs direktorius pateikia tokį paaiškinimą:

Muziejaus pasakojama istorija gerokai peržengia Vokietijos žydų istorijos ribas, atskleidžia didelį ryžtą taikyti jos pamokas šiandienos ir rytojaus socialinėms problemoms spręsti ir globaliame pasaulyje skatinti toleranciją mažumoms⁵⁷.

E. Rothsteino teigimu, vertinant šį muziejų iš muzeologinės perspektyvos:

Rezultatai yra beveik šizofreniški <...>. Berlyno žydų muziejus, kaip ir gerokai per daug jo amerikiečių kolegų, teigia, kad geriausiai žydų tapatybė yra suvokiama ją sumažinant⁵⁸.

⁵³ Rothstein, E. *The Problem with Jewish Museums*.

⁵⁴ Rothstein, E. *The Dismantling of Jewish Identity*.

⁵⁵ Rothstein, E. *The Problem with Jewish Museums*.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*.

Daugiakultūriškumo komunikacija, orientyrai į dabarties ir ateities kategorijas fiksuojami ir kitų Europos žydų kultūros ir istorijos muziejų misijose. Antai *Ben Uri* muziejus orientuojasi į ekonominių migrantų ir karo pabėgėlių bendruomenes. Žydų istorija jiems turi būti pavyzdys apie socialinės integracijos į Britanijos visuomenę pranašumus⁵⁹. Pastebėtina, kad *universalizuojanti* perspektyva lemia tai, jog dalies Europos žydų kultūros ir istorijos muziejų parodos ir siūlomos programos yra atnaujinamos reinterpretuojant žydų patirtį per migracijos ir kultūros įvairovės prizmę. Taip siekiama skatinti supratimą ir toleranciją tarp žydų ir ne žydų, kovoti su visomis netolerancijos formomis, ypač rasizmu ir antisemitizmu, propaguoti demokratines ir humanistines vertybes (Frankfurto, Vengrijos, Vienos, Belgijos žydų muziejai)⁶⁰.

Kai kurie žydų muziejai, nors įkurti autentiškoje paveldo vietoje, savo misijoje žydų apskritai nemini. Kaip pavyzdį B. Sion pateikia Elburgo sinagogos muziejų, kuris „siūlo istorinį foną šiandien aktualioms temoms, kitais žodžiais, integracijai, pagarbai ir tolerancijai“ ir Miuncheno žydų muziejaus misiją „Sąmoningumo ugdymas socialinei lygybei, galimybės ir tolerancija, nepaisant milžiniškų religinių, intelektualinių ir kasdienybės skirtumų“⁶¹.

Paradoksas, kad Holokausto muziejai JAV ir Europoje neišvengia panašių generalizuojančių naratyvų ir analogijų kūrimo. Nors Holokausto muziejai, kaip atskiros institucijos, nėra šio straipsnio dėmesio centre, Holokaustui neišvengiamai esant vienu pagrindinių naratyvų, komunikacijos ir edukacijos temų Europos žydų kultūros ir istorijos muziejuose, vertingos ir aktualios tampa D. Horn išvalgos apie naują parodą „Aušvicas: ne taip seniai, ne taip toli“, kuri buvo eksponuojama Žydų paveldo muziejuje Niujorke. Anot jos, atrodo, kad paroda apima viską, kas reikalinga pasakojant Aušvico koncentracijos stovyklos įvykių istoriją iki tos dalies, kurioje nuodugnai pristatomas dujų kamerų veikimo mechanizmas, ir jos pabaigoje ekranuose kalbančių Holokaustą išgyvenusių žmonių. Jie, D. Horn teigimu, dėsto, kaip žmonės turi mylėti vieni kitus, o tai toli gražu nesutampa su literatūra jidiš kalba šiuo klausimu:

Išgyvenusieji, jidiš kalba bendravę su žydais, kalba apie išžudytas savo šeimas, amžiais klestėjusias bendruomenes, apie žydų tautinę nepriklausomybę, apie žydų istoriją, apie savigyną kerštą. Meilės tema retai iškyla – ir kodėl turėtų? Bet ji iškeliamą šioje pelno siekiančioje parodoje. Čia meilė tampa svarbiausia žinia. Idėja, kad Holokausto tema pritraukia meilės akcentavimą, kaip ir mintis, kad švietimas apie Holokaustą užkerta kelią antisemitizmui, atrodo nepriekaištinga. Tačiau su tuo negalima sutikti <...> Šioje apie meilę kalbančioje parodoje jaučiausi pasibaisėtinai – tarsi šešių milijonų žmonių žudynės būtų žaidimas morale, reklaminiis lipdukais, metafora⁶².

Į diskusiją „Mosaic“ žurnale įsitraukęs buvęs Holokausto memorialinio muziejaus Vašingtone direktorius Waleris Reichas teigia, kad žydų kančia virsta žydų dovana kitiems, iš kurios visi gali pasimokyti, kaip tapti geresniems⁶³. Savo atsaką W. Reichas baigia išvalga apie tai, ko, jo nuomone, E. Rothsteinas nepastebėjo – dalis žydų įsitikinę, kad jų istorija ir muziejai egzistuoja tik tam, kad būtų naudingi kitų poreikiams.

Minėtame simpoziume „Žydų muziejai XXI amžiuje“ R. E. Gruber pastebėjo, kad komunistinio režimo metu veikę Europos žydų kultūros ir istorijos muziejai priminė nebuvimą ir skatino atminti:

Rytų Europa, kurioje gausu ritualinių ir kasdienybės relikvų, pati tapo sunaikinto žydų gyvenimo ekspozicija. Prisitaikydamos prie griežtų partijos reikalavimų, šios institucijos ženklino būdą, kaip žydai buvo prisimenami, ir identifikavo vietas, kuriose buvo sunaikintos gyvybingos bendruomenės. Nepaisant skirtumų, visi šie muziejai sugebėjo išsaugoti praeities palikimą ir įamžinti sunaikintas žydų bendruomenes⁶⁴.

⁵⁹ Sion, B. *A Survey of Jewish Museums in Europe*, p. 26.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 25.

⁶¹ *Ibidem*, p. 25.

⁶² Horn, D. *A New Auschwitz Exhibits Gets Everything Right – but Fails by Turning the Jews into a Metaphor*.

⁶³ Reich, W. *How Jewish Museums Reflect the Condition of Mainstream Jews*.

⁶⁴ Remiamasi: Denlinger, E. *Jewish Museums Leave Nostalgia in the Dust*. *The New York Jewish Week*, January 13, 2016. Prieiga per internetą: <https://jewishweek.timesofisrael.com/jewish-museums-leave-nostalgia-in-the-dust/>. Žiūrėta 2022-03-15.

Ilgainiui stebimas šių ir naujai statomų, trečiajai Europos žydų kultūros ir istorijos muziejų bangai priskiriamų, posovietinių Europos valstybių muziejų vaidmenų išplėtimas. Viena vertus, žydų kultūros ir istorijos muziejų atsiradimo posovietinėje Europos dalyje bangą veikė tie patys veiksniai: globalaus turizmo poveikis, orientacija į įvairius lankytojus, vietinių žydų bendruomenių bendradarbiavimas su vietos miesto ar šalies valdžios atstovais ir šių interesas kelti šalių ekonominius rodiklius skatinant žydų paveldo prieinamumą. Kita vertus, pažymėtinas ir Europos žydų bendruomenių požiūris ir daromas spaudimas. Olgos Gershenson ir Barbaros Kirshenblatt-Gimblet teigimu, žydų muziejai tokiose vietose kaip Lenkija atskleidžia daugiakultūrę praeitį santykinai homogeniškose nūdienos visuomenėse⁶⁵.

Europos žydų bendruomenėse fiksuojamo požiūrio ir sąveikos ypatumai lemia, kad, Europos žydų muziejų tyrimo duomenimis, 2015 m. vis dar buvo keletas muziejų, kurių pagrindinė ekspozicija, net jei žydai po 1945 m. tame mieste ar šalyje dar gyvena, baigiasi Holokaustu⁶⁶. O naujai pastatytų trečios bangos muziejų ekspozicijos ir naratyvai sulaukia kritikos dėl teleologinio požiūrio stokos. Pagrindinė Lenkijos žydų istorijos muziejaus POLIN ekspozicijos kuratorė B. Kirshenblatt-Gimblet straipsnyje „Kuravimas tarp vilties ir nevilties. POLIN Lenkijos žydų istorijos muziejus“⁶⁷ pateikia išsamią 2014 m. parengtos ekspozicijos kritikos analizę. Pastebėtina, kad, nors kritika varijuoja, esminės kritikų pastabos yra susijusios su Holokausto integravimu į bendrą muziejaus naratyvą. Vieniems kliūna tai, kad nėra atskiros vien antisemitizmui skirtos galerijos, kitiems – per pastaruosius 15 metų Holokausto studijų paradigmoje išryškėjęs vietinių žmonių įsitraukimo į žudynes akcentavimo trūkumas, tretieji atvira vadina muziejaus ekspoziciją nesėkme: Lenkijos visuomenė neskatinama apsvarstyti savo sudėtingos praeities ir vaidmens per Antrąjį pasaulinį karą. Kuratorės teigimu, muziejaus kūrėjai nuo pat pradžių turėjo aiškų ekspozicijos naratyvo tikslą – ji apima visą tūkstantmetį Lenkijos žydų istorijos ir pristato ją ne per lenkų ir žydų santykių prizmę, kuri paverčia žydus objektais, „į kuriuos kiti projektuos savo fantazijas ar baimes, bet skirs jiems deramą savo istorijos atstovų ir pasakotojų poziciją“⁶⁸. Šią inovatyvią prieigą plačiau paaiškina B. Kirshenblatt-Gimblet:

Dėl šios priežasties pagrindinis ekspozicijos istorinis naratyvas yra sukonstruotas taip, kad teleologiškai nenukreiptų į iš anksto žinomą pabaigą, būtent į genocidą. <...> Pasakodami „pirmuoju asmeniui“ ir orientuodamiesi į istorinę galerijų dabartį, stengiamės išlaikyti lankytoją dabartinėje istorijos akimirkoje, kaip ir tuos, kurių istorija yra pasakojama. Kad ir kokios būtų Holokausto pamokos, tūkstančio metų Lenkijos žydų istorija siūlo daugiau nei (ne)tolerancijos pamoką⁶⁹.

Kritikams kliūvantys inovatyvūs Lenkijos žydų istorijos muziejaus POLIN ekspozicijos kūrėjų sprendimai (požiūris į tūkstantmetės Lenkijos žydų istorijos autentiškumo svarbą, grindžiamą ne per santykio su lenkų tauta analizę; naratyvo vientisumas; kryptis į naratyvumą; prikišamai didaktinio požiūrio atsisakymas) iliustruoja žydų kultūros ir istorijos muziejų *partikuliariosios misijos* galimybę. Kita vertus, atkreiptinas dėmesys, kad šio muziejaus ekspozicija buvo kuriama galvojant apie tarptautinę žydų auditoriją, kuri turėjo sudaryti lankytojų pagrindą. Ilgainiui paaiškėjo, kad diduma auditorijos yra vietiniai lankytojai⁷⁰, kuriems kyla sunkumų suvokti šį į *partikuliarumą* orientuotą naratyvą ir ekspozicijoje gausiai cituojamus autentiškus istorinius šaltinius. Pažymėtina, kad interviu su Lenkijos žydų istorijos muziejaus POLIN edukatoriais stipriausiomis jų įvardintos muziejaus edukacijos temos atitinka būtent

⁶⁵ Gershenson, O.; Kirshenblatt-Gimblet, B. *New Jewish Museums in Post-Comunist Europe*, p. 156.

⁶⁶ Žr. Sion, B. *A Survey of Jewish Museums in Europe*, p. 36.

⁶⁷ Kirshenblatt-Gimblet, B. *Curating between Hope and Despair: POLIN Museum of the History of Polish Jews*, p. 215–235.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 226.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 226.

⁷⁰ Lenkijos žydų istorijos muziejaus POLIN duomenimis, 2019 m. muziejų aplankė 500 000 lankytojų: 60 proc. lankytojų sudarė vietinė auditorija, 40 proc. – užsienio lankytojai, tarp kurių daugiausia iš JAV, Vokietijos ir Izraelio. (Lenkijos žydų istorijos POLIN muziejaus ataskaita.)

universalistinę žydų kultūros ir istorijos muziejų kryptį (antidiskriminaciniai mokymai, patyčių prevencija, tolerancijos ugdymas, atsižvelgimas į didėjančią ukrainiečių bendruomenę ir migracijos diskursas)⁷¹.

Lenkijos žydų istorijos muziejus POLIN yra viena iš nedaugelio žydų paveldo institucijų, reguliariai atliekančių kokybinius auditorijos tyrimus ir operatyviai reaguojančių į esamų ir potencialių lankytojų poreikius. Kartais reakcija į lankytojų poreikius ir potencialią auditoriją, ypač į jautriausią ir muziejui svarbią auditoriją – kaimynystėje gyvenančius žmones, kelia iššūkių muziejaus savivaizdžiui (pavyzdžiui, muziejaus organizuotas jogos treniruočių ciklas arba periodiškai muziejuje šeimoms su kūdikiais rengiami susitikimai su garsiais fizinės raidos specialistais). Kaip teigia už šeimoms skirtas edukacines programas atsakinga edukatorė:

*Taip muziejus augina savo auditoriją, užaugę kūdikiai ar su tėvais laiką muziejaus šeimų erdvėje nemokamai leidžiantys mažieji lankysis šiame muziejuje ir ateityje*⁷².

Aptarti diskursai ir atvejai rodo, kad XXI a. žydų kultūros ir istorijos muziejų laukas kinta. Šių atminties institucijų veikla varijuoja tarp *partikuliariosios misijos* – pristatyti įvairioms auditorijoms žydų paveldą, istoriją, kultūrą, religines praktikas ir atsakyti į esminius klausimus, susijusius su žydų tapatybės išsaugojimu ir tęstinumu; ir *universalistinės*, kurios pagrindu tampa idėja, kad žydų istoriją, ypač žydų diasporos patirtį Europoje ir Holokaustą, galima sieti su kitų grupių trauminiais išgyvenimais. Taigi stebime žydų kultūros ir istorijos muziejų misijų ir edukacinių veiklų transformacijų spektrą – nuo išpėjimo apie žmonių stigmatizavimo, diskriminacijos ir persekiojimo grėsmes iki viltį suteikiančios žinios apie toleranciją, demokratiją, lygybę ir taiką. Visa tai nuodugniau analizuojama paskutinėje straipsnio dalyje.

3. Edukacija kaip dominantė

XXI a. poindustrinėse visuomenėse mokomasis muziejų vaidmuo sustiprėjo⁷³. Ne išimtis yra ir žydų paveldas bei muziejai. Dalyvavimas švietimo procese Europos žydų kultūros ir istorijos muziejuose įgyvendinamas per edukacinius užsiėmimus ir kultūros renginių pasiūlymus. Naujai statomų žydų kultūros ir istorijos muziejų mokomasis vaidmuo, dažnai sukeltas aplinkinių gyventojų reakcijas, prasideda jau nuo muziejaus pastato architektūros ir jam parinktos vietos miesto erdvėje (Berlyno žydų muziejus, Kopenhagos žydų muziejus, Lenkijos žydų istorijos muziejus POLIN⁷⁴ ir kt.).

Ne kartą minėtame B. Sion Europos žydų muziejų tyrime edukacinė veikla respondentų buvo įvardinta kaip daugelio muziejų prioritetas. Šis tyrimas parodė, kad daugelis žydų kultūros ir istorijos muziejų (85 proc. apklaustųjų) rengia edukacinius užsiėmimus. Edukacinę muziejų misiją ir jaunųjų lankytojų pasiekiamumo rodiklius įvairių fondų, valstybinių ir privačių finansavimo programų koordinatoriai mato kaip esminius projektų sėkmę identifikuojančius kriterijus. Tai skatina parodų kuratorius intensyviau bendradarbiauti su jų įstaigose dirbančiais edukatoriais, o šiuos, kaip pažymėjo visos kalbintos edukatorės, ieškoti būdų bendradarbiauti su vietos mokytojais. Šį bendradarbiavimą liudija ir šio straipsnio autorės kalbinta Galicijos žydų muziejaus Edukacijos skyriaus vadovė:

*Rengiame specialiuosius projektus mokytojams. Vasarą organizuojame jiems seminarą. Taigi, mes mokome mokytojus, kad jie galėtų skleisti žinias moksleiviams, ir tikimės, kad jie kartu aplankys muziejų*⁷⁵.

⁷¹ 2019 m. spalio 22 d. interviu su Lenkijos žydų istorijos muziejaus POLIN edukatore, atsakinga už edukacines programas šeimoms.

⁷² 2019 m. spalio 22 d. interviu su Lenkijos žydų istorijos muziejaus POLIN edukatore, atsakinga už edukacines programas šeimoms.

⁷³ Žr. Ashworth, G.; Howard, P. *Europos paveldas: planavimas ir valdymas*, p. 134.

⁷⁴ Plačiau žr. Janicka, E. *The Square of Polish Innocence: POLIN Museum of the History of Polish Jews in Warsaw and its Symbolic Topography*, p. 200–214; Rosenfeld, G. D. *Mixed Metaphors in Muranów: Holocaust Memory and Architectural Meaning at the POLIN Museum of the History of Polish Jews*. *Dapim: Studies on the Holocaust*, 2016, Vol. 30, No. 3, p. 258–273, <https://doi.org/10.1080/23256249.2016.1242550>.

⁷⁵ 2018 m. gegužės 16 d. interviu su Galicijos žydų muziejaus Edukacijos skyriaus vadove.

Analizuodama moksleivių grupių lankomumą ir tokių grupių svarbą muziejų veiklai, B. Sion pabrėžia komparatyvistinio požiūrio būtinybę:

Žvelgiant į muziejaus lankomumo duomenis atrodytų, kad regiono vidutiniame mieste veikiantis mažas žydų kultūros ir istorijos muziejus, sulaukantis vos 10 000 lankytojų per metus, negalėtų išsilaikyti. Tačiau tai, kad iš tų 10 000 lankytojų 8000 yra moksleiviai, daro šį muziejų tvarų kaip įgyvendinantį svarbią ir unikalią pedagoginę misiją ir privalantį likti aktyvų savo regione⁷⁶.

Pažymėtina, kad XXI a. stebimas žydų kultūros ir istorijos muziejų savivaizdžio ir misijų dualumas išryškėja ir šių institucijų edukacinių programų pasiūlymuose. Iš Europos žydų kultūros ir istorijos muziejų edukacinių pasiūlymų ir programų matyti, kad daugumos muziejų pasiūlymai apima tiek specifines temas, tokias kaip žydų religinio gyvenimo, kultūros, papročių, švenčių ir lokalsios žydų istorijos pristatymas, tiek į daugiakultūriškumą orientuotus antidiskriminacinius mokymus ir tarptautines tokio tipo programas⁷⁷. Dažnu atveju žydų istorijos pavyzdys, ypač žydų diasporos patirtis Europoje ir Holokaustas, naudojami kaip mokymosi iš istorijos paradigma – nuo išpėjimo apie patyčių, žmonių stigmatizavimo, diskriminacijos ir persekiojimo grėsmę iki viltį nešančios žinios apie toleranciją, demokratiją, lygybę ir taiką. Antai Lenkijos žydų muziejaus POLIN edukatorė, atsakinga už edukacinių pasiūlymų kūrimą mokykloms, yra tokios nuomonės:

Ypač šiais laikais tai yra esminis dalykas, mano nuomone. Ekstremizmas auga visur, ne tik Europoje. Žydų istorija, ypač Lenkijos žydų istorija, yra puikus pavyzdys daugeliu atvejų, ypač atliekant antidiskriminacinį švietimą, o jis šiuo metu yra labai reikalingas. Mes atvirai sakome, kad labai dažnai pasitelkiame žydų istoriją atvirai visuomenei šviesti, demokratinėms vertybėms puoselėti, mokome moksleivius, kaip tapti žmogiškumo ambasadoriais. <...> Šis derinys, kai mokoma istorijos, bet jos mokoma dėl ateities ir rodant gerus pavyzdžius, atskleidžiant, kaip galima moderuoti požiūrį ir elgesį, mano nuomone, yra geriausias būdas Edukuoti⁷⁸.

Orientacija į geresnės ateities siekį ir menamas mokymasis iš praeities žiaurumų, įgyvendinami per edukacines veiklas ir programas, stebimi daugelio Europos žydų kultūros ir istorijos muziejuose. Lenkijos žydų istorijos muziejuje POLIN šie tikslai įgyvendinami per antidiskriminacinius mokymus įvairaus amžiaus lankytojų grupėms – užsienio jaunimo grupėms ir vietiniams lankytojams⁷⁹. Pastebėtina, kad Lenkijos mokytojai aktyviai pasitelkia šiuos mokymus labiau norėdami išspręsti klasėse išryškėjusias tarpusavio santykių tarp moksleivių problemas nei supažindinti juos su žydų istorija. Kaip teigia edukatorė, atsakinga už edukacinius pasiūlymus šeimoms:

Užsiėmimuose siekiame akcentuoti būtent tai, kas šioje konkrečioje grupėje yra problema. Iš anksto stengiamės išsiaiškinti, kokie vaikai ateis ir koks yra pagrindinis apsilankymo tikslas. Kartais pageidaujama surengti šiuos užsiėmimus, nes norima pasigilinti į žydų reikalus, bet dažniausiai jie užsakomi tada, kai esama problemų su klase. Taigi, mūsų misija yra pakeisti mąstymą apie kitus.

⁷⁶ Sion, B. *A Survey of Jewish Museums in Europe*, p. 28–29. Pažymėtina, kad šiame B. Sion tyrime atspindėti Europos žydų kultūros ir istorijos muziejų moksleivių lankomumo duomenys tėra fragmentiški, kadangi iš 64 tyrime dalyvavusių institucijų 21 nepateikė jokių duomenų apie moksleivių lankomumą. Apibendrinančia tendencija arba bendresniu orientyru laikytinas faktas, kad duomenis pateikusiose 17 institucijų organizuotos mokyklų grupės sudaro mažiau nei 10 proc. visų lankytojų, 16 muziejų – 25–50 proc. visų lankytojų. Žr. *ibidem*, p. 28.

⁷⁷ Naujausias tarptautinio bendradarbiavimo pavyzdys – Anos Frank namų Amsterdame, Belgijos policijos institucijos *Kazerne Dossin* ir Lenkijos žydų istorijos POLIN muziejaus sukurta suaugusiųjų švietimo programa „Horizontalus istorinis mokymas nediskriminacinėje veikloje“. Žr. *Horizontal Historical Education in Non-discriminative Activities. POLIN Museum of the History of Polish Jews*. Prieiga per internetą: <https://polin.pl/en/horizontal-historical-education-in-non-discriminative-activities>. Žiūrėta 2022-03-15.

⁷⁸ 2019 m. spalio 22 d. interviu su Lenkijos žydų muziejaus POLIN edukatore, atsakinga už edukacinių pasiūlymų kūrimą mokykloms.

⁷⁹ Plačiau: Education. *POLIN Museum of the History of Polish Jews*. Prieiga per internetą: <https://www.polin.pl/en/education-arch>. Žiūrėta 2022-03-15.

*Apie kitus žmones, o ne tik apie žydų dalykus. Suprantama, žydų dalykai yra svarbūs, nes esame žydų muziejuje, bet norime būti aktualūs ir kitoms tautoms. Pavyzdžiui, dabar Lenkijoje kyla klausimų dėl ukrainiečių, musulmonų. Siekiame eiti giliau, skleisti toleranciją ir priėmimą ne tik žydų klausimuose, bet ir bendresniame kontekste. Nes yra universalių problemų ir universalių klausimų*⁸⁰.

Matant Europos žydų kultūros ir istorijos muziejų edukacinėse veiklose dominuojančią *universalizuojančią* perspektyvą, kai žydų patirtis ir istorija reinterpretuojamos per migracijos ir kultūrinės įvairovės prizmę, orientaciją į demokratijos ir atviros, taikios visuomenės vertybių ugdymą, klaustina: kuo toks mokymas skiriasi nuo kitų su žmogaus teisėmis dirbančių institucijų iniciatyvų? Galiausiai kiek tokio pobūdžio mokymai yra efektyvūs?

Nesant išsamių kokybinių lankytojų tyrimų, atminties studijų tyrimo lauko mokslininkai dar tik pradeda kritiškai vertinti mokymosi iš istorijos ir praeityje vykusių žiaurumų paradigmos efektyvumą. Prancūzijos sociologų Sarah Gensburg ir Sardine Lefranc teigimu, atminties politikoms per atminties institucijas (tarp jų ir muziejus) apeliuojant tiesiogiai į asmenis per suasmenintas žiaurumus patyrusios grupės istorijas, per eksponuojamus tiesioginių liudytojų pasakojimus, siekiama keisti jų elgesį. Dažniausiai norima padaryti žmones tolerantiškesnius ir ugdyti solidarumą⁸¹.

Pastebėtina, kad jeigu tarp įvairaus profilio muziejinių praktikų ir tarp mokslininkų nekyla disputų dėl Holokausto švietimo aktualumo ir šios temos pristatymo žydų kultūros ir istorijos muziejuose būtinybės, skirtumai dėl edukacinių užsiėmimų šia tema naratyvų papildymo konkrečios vietos visuomenės vertybių ir dabarties kontekstais išryškėja tarp Rytų Europos vienoje pusėje ir Izraelio, JAV ir Vakarų Europos valstybių kitoje. Šią požiūrio skirtumų problematiką itin išryškinusią studiją apie Holokausto švietimą, bendruomenę ir pilietinės visuomenės kūrimą Lietuvoje parašiusi antropologė, buvusi muziejaus Vašingtone (USHMM) programų koordinatorė, politikos ir kultūros edukacijos konsultantė Christine Beresniovą teigia:

*Kol pasaulyje daugelis šlovina mokymą apie Holokaustą dėl galimybės kelti svarbius klausimus apie teises ir atsakomybes, <...> vietos kultūrai ir politikai lemiant Rytų Europos specifinį lokalų charakterį, tai gali lemti pasipriešinimą vakarietiškiems Holokausto švietimo modeliams*⁸².

Tapatūs skirtumai tarp Holokausto švietimo modelių taikymo muziejuose 2017 m. stebėti šio straipsnio autorei dalyvaujant Europos Jenos kolegijos ir Lenkijos mokslų akademijos istorinių tyrimų centro Berlyne organizuotose tarptautinėse dirbtuvėse „Žydų gelbėjimas per Antrąjį pasaulinį karą šiuolaikiniuose muziejuose“. Jose žydų gelbėjimo įmuziejimo aspektai buvo pristatyti iš skirtingų perspektyvų – parodų kuratorių, dizainerių ir edukatorių. Pažymėtina, kad parodų kuratoriams ir dizaineriams dėmesį telkiant į naratyvumo aspektus, muziejų edukatoriai, tiesiogiai dirbdami su auditorija ir susidurdami su neatskiriamomis lankytojų patirtimis ir neretai nuostatomis, ieško išeičių, kaip efektyviau kalbėti su auditorija. Latvijos Ž. Lipkės memorialiniame muziejuje, Lenkijos žydų istorijos muziejuje POLIN ir Valstybiniame Vilniaus Gaono žydų muziejuje (VVGŽM) dirbančių edukatorių pasisakymuose atsispindėjo kritiškai Vakarų valstybių muziejinių įvertintas poreikis muziejų Holokausto švietimo programas taikyti ne tik istorijos, bet ir pilietinio ugdymo, etikos ir kitų mokyklose dėstomų disciplinų kontekste.

Įdomu tai, kad kol Rytų Europos žydų muziejų edukatoriai savo darbe derina *partikuliarią* ir *universalistinę* misijas įveiklinančius edukacinius iššūkius ir adaptuoja vakarietiškus Holokausto švietimo modelius, ieškodami efektyvių, apeliuojančių į vietos istorinės atminties specifiškumą ir Holokausto temos pateikimo būdų, Ch. Beresniovą pastebi, kad realybėje visos valstybės susiduria su problemomis šviesdamos apie Holokaustą. Tai lemia edukologinė, kultūrinė ir politinė tikrovė. Kita vertus, ji pripažįsta, kad

⁸⁰ 2019 m. spalio 22 d. interviu su Lenkijos žydų muziejaus POLIN edukatore, atsakinga už edukacinius pasiūlymus šeimoms.

⁸¹ Gensburger, S.; Lefranc, S. *Beyond Memory: Can We Really Learn From the Past*. Cham: Palgrave Macmillan, 2020, p. 18.

⁸² Beresniovą, Ch. *Holocaust Education in Lithuania: Community, Conflict, and the Making of Civil Society*. Lanham: Lexington Books, 2017, p. 161.

nėra žinoma apie švietimo apie Holokaustą realų poveikį pedagogų, studentų, moksleivių ir bendruomenės narių gyvenime. Tad švietimas apie Holokaustą – tai daugiau nuostatų, ką juo norima pasiekti, rinkinys⁸³.

Be to, atminties studijų naujausi tyrimai ima kvestionuoti atminties politikos skatinamos ir formuojamos „mokymosi iš praeityje vykusių žiaurumų dėl taikios ateities“ paradigmos efektyvumą ir apskritai neigia atminties politikų indėlį į taikių visuomenių kūrimą. Kai kuriais atvejais, šių naujausių tyrimų autorių S. Gensburg ir S. Lefranc teigimu, tai sukuria paradoksą:

Apie praeities žiaurumus šiandien diskutuojama labiau pedagogiškai, atsargiai, vengiant stigmatizuoti vykdytojus, nes atminties politikų diktuojami tikslai yra susitaikymas ir dialogas⁸⁴.

Vis dėlto pažymėtina, jog, nesant kokybiškų lankytojų tyrimų, sudėtinga nustatyti ir suprasti, kiek dominuojančia ir prioritetine veikla laikomos žydų kultūros ir istorijos muziejų kuriamos edukacinės programos iš tiesų yra efektyvios pristatant žydų istoriją ir kultūrą.

Išvados

Galima išskirti tris žydų kultūros ir istorijos muziejų steigimo Europoje etapus. Pirmas – XIX a. antroji pusė – XX a. 8 dešimtmetis; šio etapo lūžine data laikytini 1878 m., kai pirmą kartą eksponuota judaika. Antras etapas – XX a. 8 dešimtmetis – XXI a. pradžia; jis išsiskiria atsinaujinusiū interesu žydų istorijai, Holokausto permąstymu. Trečias etapas – XXI a. pirmieji dešimtmečiai, kai stebimas žydų muziejų kūrimo bumai. Įtakos žydų kultūros, istorijos ir atminties muziejinio reprezentavimo apraiškoms Europoje turėjo tiek pačiose bendruomenėse kilusios intencijos ir vykę pokyčiai, tiek istorinių įvykių nulemtos visuomenių transformacijos.

Žydų kultūros ir istorijos muziejų veikla Europoje ir JAV varijuoja tarp *partikuliarios misijos* – pristatyti įvairioms auditorijoms žydų paveldą, istoriją, kultūrą, religines praktikas ir atsakyti į esminius klausimus, susijusius su žydų tapatybės išsaugojimu bei tęstinumu; ir *universalistinės*, kurios pagrindu tampa idėja, kad žydų istoriją (ypač žydų diasporos patirtį Europoje ir Holokaustą) galima sieti su kitų grupių trauminiais išgyvenimais. Taigi, stebime žydų kultūros ir istorijos muziejų misijų ir edukacinių veiklų transformacijų spektrą – nuo išpėjimo apie žmonių stigmatizavimo, diskriminacijos ir persekiojimo grėsmes iki viltį nešančios žinios apie toleranciją, demokratiją, lygybę ir taiką.

Orientacija į geresnės ateities siekį ir menamas mokymasis iš istorijos ir praeities žiaurumų, įgyvendinami per edukacines veiklas bei programas, stebimi daugelio Europos žydų kultūros ir istorijos muziejuose. Matant Europos žydų kultūros ir istorijos muziejų edukacinėse veiklose dominuojančią *universalizuojančią* perspektyvą, kai žydų patirtis ir istorija reinterpretuojamos per migracijos ir kultūrinės įvairovės prizmę, orientuojama į demokratijos ir atviros, taikios visuomenės vertybių ugdymą. Tačiau jeigu tarp įvairaus profilio muziejininkų praktikų ir mokslininkų nekyla disputų dėl Holokausto švietimo aktualumo ir šios temos pristatymo žydų kultūros ir istorijos muziejuose būtinybės, skirtumai dėl edukacinių užsiėmimų šia tema naratyvų papildymo konkrečios vietos visuomenės vertybių ir dabarties kontekstais išryškėja tarp Rytų Europos vienoje pusėje ir JAV ir Vakarų Europos valstybių kitoje. Kaip tipinis pavyzdys analizuotas Lenkijos žydų istorijos muziejaus POLIN atvejis. Jis rodo *partikuliarią* misiją atitinkančios ekspozicijos galimumą, tačiau šio muziejaus misijos formuluotė ir edukacinė veikla yra *universalistinio* tipo, itin nukreipta į geresnės ateities siekį ir mokymosi iš istorijos ir praeities žiaurumų paradigmą.

⁸³ *Ibidem*, p. 164.

⁸⁴ Gensburg, S.; Lefranc, S. *Beyond Memory: Can We Really Learn From the Past*, p. 17.

Literatūros ir šaltinių sąrašas

- About us. *Galicia Jewish Museum*. Prieiga per internetą: <http://www.galiciajewishmuseum.org/en/museum>. Žiūrėta 2022-03-15.
- Appelboun, Diana Muir. Why are there so Many Jewish Museums. *The Mosaic Magazine*, February 9, 2016. Prieiga per internetą: <https://mosaicmagazine.com/response/arts-culture/2016/02/why-are-there-so-many-jewish-museums/>. Žiūrėta 2022-03-15.
- Ashworth, Gregory; Howard, Peter. *Europos paveldas: planavimas ir valdymas*. Vilnius: Versus aureus, 2008.
- Barriers and Drivers for Visitors with Children from the Aspiring Mainstream Segment / Submitted by: Eva Koppen (POLIN Museum of the History of the Polish Jews). *Association of European Jewish Museums*. Prieiga per internetą: https://www.aejm.org/site/wp-content/uploads/formidable/8/Barriers_Aspiring-Mainstream_MZajac.pdf. Žiūrėta 2022-03-15.
- Beresniova, Christine. *Holocaust Education in Lithuania: Community, Conflict, and the Making of Civil Society*. Lanham: Lexington Books, 2017.
- Braun, Helmut F. The Jewish Museum in Berlin: Past-Present-Perspectives. *The Jewish Museum in Berlin* / Ed. D. Liebeskind. Ruksaldruck: G+B Arts International, 1999 p. 99–115.
- Bumblauskas, Alfredas; Čepaitienė, Rasa; Poškienė, Justina; Šermukšnytė, Rūta; Vaštoka, Romas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmų atkūrimo ir paskirties koncepcijos plėtros gairės (2002 m.). In: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmų atkūrimo byla: vieno požiūrio likimas* / sud. A. Bumblauskas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2006, p. 35–71.
- Clark, David. Jewish Museums: From Jewish Icons to Jewish Narratives. *European Judaism*, 2003, Vol. 32, No. 2, p. 4–17. <https://doi.org/10.3167/001430003782266008>
- Cohen, Richard I. *Jewish Icons: Art and Society in Modern Europe*. Berkley: University of California Press, 1998.
- Čepaitienė, Rasa. *Laikas ir akmenys: kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005.
- Deme, Katalin. From Restored Past to Unsettled Present: New Challenges for Jewish Museums in East Central Europe. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 252–260. <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1058681>
- Denlinger, Elizabeth. Jewish Museums Leave Nostalgia in the Dust. *The New York Jewish Week*, January 13, 2016. Prieiga per internetą: <https://jewishweek.timesofisrael.com/jewish-museums-leave-nostalgia-in-the-dust/>. Žiūrėta 2022-03-15.
- Education. *POLIN Museum of the History of Polish Jews*. Prieiga per internetą: <https://www.polin.pl/en/education-arch>. Žiūrėta 2022-03-15.
- Gantner, Eszter Brigitta; Kovács, Mátyás. The Constructed Jew: A Pragmatic Approach for Defining a Collective Central European Image of Jews. In: *Jewish space in Central and Eastern Europe: Day to Day History* / Eds. J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, L. Lempertienė. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007, p. 211–224.
- Gensburger, Sarah; Lefranc, Sandrine. *Beyond Memory: Can We Really Learn from the Past*. Cham: Palgrave Macmillan, 2020. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-34202-9>
- Gershenson, Olga. The Jewish Museum and Tolerance Center in Moscow: Judaism for the Masses. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 158–173. <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1062668>
- Gershenson, Olga; Kirshenblatt-Gimblett, Barbara. New Jewish Museums in Post-Communist Europe. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 153–157. <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1070627>
- Gruber, Ruth Ellen. *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkeley: University of California Press, 2002.
- Gruber, Ruth Ellen. Post-Trauma “Precious Legacies”: Jewish Museums in Eastern Europe after the Holocaust and before the Fall Of Communism. In: *Visualizing and Exhibiting Jewish Space and History* / Ed. R. I. Cohen. New York: Oxford University Press, 2012, p. 113–133. <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199934249.003.0005>

- Gruber, Ruth Ellen. *Reportage: Beyond Prague's "Precious Legacy": Post-Communist Jewish Exhibits and Synagogue Restorations in the Czech Republic*. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 264–278. <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1061919>
- Horizontal Historical Education in Non-discriminative Activities. *POLIN Museum of the History of Polish Jews*. Prieiga per internetą: <https://polin.pl/en/horizontal-historical-education-in-non-discriminative-activities>. Žiūrėta 2022-03-15.
- Horn, Dara. A New Auschwitz Exhibit Gets Everything Right – but Fails by Turning the Jews into a Metaphor. *The Mosaic Magazine*, June 7, 2019. Prieiga per internetą: <https://mosaicmagazine.com/picks/history-ideas/2019/06/a-new-auschwitz-exhibit-gets-everything-right-but-fails-by-turning-the-jews-into-a-metaphor/>. Žiūrėta 2022-03-15.
- Janicka, Elżbieta. The Square of Polish Innocence: POLIN Museum of the History of Polish Jews in Warsaw and its Symbolic Topography. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 200–214. <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1059246>
- Jewish Museums in the 21st Century. *YIVO Institute for Jewish Research*, Jan 10, 2016. Prieiga per internetą: <https://yivo.org/Jewish-Museums-in-the-21st-Century/>. Žiūrėta 2022-03-15.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara. *Inside the Museum: Curating between Hope and Despair: POLIN Museum of the History of Polish Jews*. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 215–235. <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1070636>
- Koniuchovas, Serhijus; Hnidik, Irina. Inovatyvūs požiūriai kuriant muziejinę erdvę. In: Šermukšnytė, R.; Banachas, V.; Choma, I.; Hnidik, I.; Koniuchovas, S.; Kulevičius, S.; Kurdina, J.; Kuzminas, R.; Laužikas, R.; Lisejko, J.; Verbicka, P.; Žukauskaitė, O. *Naratyvų labirintuose: Lietuvos ir Ukrainos muziejų patirtys*. Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla, 2019, p. 141–143.
- Latvytė-Gustaitienė, Neringa. Žydų muziejus Vilniuje: pirmieji bandymai įprasmingi trauminę patirtį ir skatinti tvarią atmintį. *Knygotyra*, 2018, t. 71, p. 130–160. <https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2018.71.6>
- Litvak, Olga. Museums and Exhibitions. *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, 3 September, 2010. Prieiga per internetą: https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Museums_and_Exhibitions. Žiūrėta 2022-03-15.
- Manchin, Anna. Staging Traumatic Memory: Competing Narratives of State Violence in Post-Communist Hungarian Museums. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 236–251.
- Nathans, Benjamin. *Inside the Museum: Torahs, Tanks, and Tech: Moscow's Jewish Museum and Tolerance Center*. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 190–199. <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1033609>
- Nowakowski, Jakub. *Inside the Museum: Galicia Jewish Museum: Re-Defining the Role of the Jewish Museum in a Post-Communist Poland*. *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 302–304. <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1035983>
- Pinto, Diana. A New Jewish Identity for Post-1989 Europe. *JPR: Policy Paper*, 1996, No. 1, p. 1–15. Prieiga per internetą: <https://www.jpr.org.uk/documents/A%20new%20Jewish%20identity%20for%20post-1989%20Europe.pdf>
- Reich, Waler. How Jewish Museums Reflect the Condition of Mainstream Jews. *The Mosaic Magazine*, 22 February, 2016. Prieiga per internetą: <https://mosaicmagazine.com/response/arts-culture/2016/02/how-jewish-museums-reflect-the-condition-of-mainstream-jews/>. Žiūrėta 2022-03-15.
- Rosenfeld, Gavriel D. Mixed Metaphors in Muranów: Holocaust Memory and Architectural Meaning at the POLIN Museum of the History of Polish Jews. *Dapim: Studies on the Holocaust*, 2016, Vol. 30, No. 3, p. 258–273. <https://doi.org/10.1080/23256249.2016.1242550>
- Rothstein, Edward. How Jewish Museums Reflect the Condition of Mainstream Jews. *The Mosaic Magazine*, February 22, 2016. Prieiga per internetą: <https://mosaicmagazine.com/response/arts-culture/2016/02/how-jewish-museums-reflect-the-condition-of-mainstream-jews/>. Žiūrėta 2022-03-15.
- Rothstein, Edward. The Problem with Jewish Museums. *The Mosaic Magazine*, February 1, 2016. Prieiga per internetą: <https://mosaicmagazine.com/essay/history-ideas/2016/02/the-problem-with-jewish-museums/>. Žiūrėta 2022-03-15.

- Rothstein, Edward. The Dismantling of Jewish Identity. *The Mosaic Magazine*, May 20, 2019. Prieiga per internetą: <https://mosaicmagazine.com/response/arts-culture/2019/05/the-dismantling-of-jewish-identity/>. Žiūrėta 2022-03-15.
- Shneer, David; Shternshis, Anna. Why Jewish Museums? *East European Jewish Affairs*, 2015, Vol. 45, No. 2–3, p. 151–152. <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1071110>
- Sion, Brigitte. *A Survey of Jewish Museums in Europe*. London: The Rothschild Foundation (Hanadiv) Europe, 2016. Prieiga per internetą: <https://archive.jpr.org.uk/download?id=3041>.
- Šermukšnytė, Rūta. Museum and Historical Culture: How is Jewish History Included in the Museum Narrative of Lithuania? *The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies*, 2020. Vol. 12, No. 2, p. 149–162. http://dx.doi.org/10.53604/rjbns.v12i2_9
- Šaučiūnaitė-Verbickienė, Jurgita. Judaikos rinkiniai savivaldybių muziejuose: virtuali paroda ir jos naudojimo galimybės. *Lietuvos muziejų rinkiniai: IX mokslinė konferencija, skirta Lietuvos liaudies buities muziejaus 40-mečiui, etninis paveldas muziejuose*, 2006, t. 5, p. 58–61.
- Šaučiūnaitė-Verbickienė, Jurgita. *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sambūvio aspektai*. Vilnius: Žara, 2009.
- Waligórska, Magdalena. Jewish Heritage Production and Historical Jewish Space: A Case Study of Cracow and Berlin. In: *Jewish Space in Central and Eastern Europe: Day to Day History* / Eds. J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, L. Lempertienė. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007, p. 225–250.
- Якулите-Васил, Милда. Арт-юдаїка у музеях Литвы. In: *Езупець. Вільнюс-Київ 26* / Eds. М. Кветкаускас, Л. Лемпергене. Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства: Дух і Літера, 2016, с. 289–298.